

M
Middel eeuwe
ke
maats

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Jaargang 33 nummer 4 winter 2019

M
Mitt en Oudeleefde martelaars

JEROEN REYNIERS

De relieken van Sint Odilia anders bekeken

De beschilderde panelen van het Odiliaschrijn dat wordt bewaard in Abdij Mariënlof in Kerniel (Belgisch Limburg) vertellen het verhaal van deze martelares die in de vijfde eeuw door de barbaarse Hunnen zou zijn vermoord. Het kunstwerk is bijzonder goed bewaard en kan dankzij een middeleeuwse oorkonde met het jaartal 1292 in verband worden gebracht. De paneelschilderingen zijn daarmee de oudst bewaarde in de Lage Landen. De kist werd een laatste maal in 1949 geopend, maar wat erin verborgen zat werd slechts gering doorgegeven. Tijdens een grootschalig onderzoek naar het schrijn in 2014-2015 werd een verbroken zegel bovenaan de kist opgemerkt. Dit was aanleiding om het schrijn opnieuw te openen en de gehele inhoud te fotograferen en grondig te bestuderen.

De cisterciënzerzusters van Abdij Mariënlof in Kerniel (Belgisch Limburg) bezitten het rond 1292 gedateerde Sint-Odiliareliekschrijn, een met voorstellingen beschilderde houten kist met daarin de beenderen van de heilige Odilia (afb. 1). De legende van Sint Odilia is nauw verbonden met die van Sint Ursula. Dat maakt dat het om het verhaal van de minder bekende 'Sint Odilia van Keulen' gaat, die vereerd wordt op 18 juli, en niet om de befaamde abdis 'Sint Odilia van de Elzas'.

De levensverhalen van Sint Ursula en Sint Odilia zijn gelijklopend en vatten aan tussen 350 en 450 na Christus, met de vraag van een heidense heerser aan Sint Ursula om zijn echtgenote te worden. Zij accepteerde het aanbod op voorwaarde dat ze eerst nog drie jaar vrijheid kreeg. Daarop trok ze samen met andere maagden, waaronder ook Sint Odilia, met de boot over zee. Een sterke wind blies hen de Rijn op, en na hun eerste stop in Keulen zetten ze ook voet aan wal in Bazel waarna ze hun tocht te voet verderzetten naar Rome. Daar kregen ze de zegening van paus Cyriacus. Sint Ursula vertelde hem de voorspelling die een engel haar in Keulen had gedaan. De engel verwittigde haar dat zij en haar gezellinnen op hun tocht huiswaarts in Keulen vermoord zouden worden. Paus Cyriacus aarzelde niet om de maagden op hun terugtocht te vergezellen. Op het moment dat zij aanmeerden in Keulen was deze stad bezet door de Hunnen. De Hunnenkoning vroeg Sint Ursula ten huwelijk, maar op dat

aanzoek weigerde ze in te gaan. Dit had tot gevolg dat de voorspelling bewaarheid werd en alle maagden, inclusief Sint Odilia, gemarteld en gedood werden (afb. 1).

De devotie voor de maagden die in de loop der tijd ontstond, werd kracht bijgezet door een belangrijke gebeurtenis in 1106, toen de omwalling van de Keulse stad aan versteviging toe was omwille van externe bedreigingen. Tijdens de werken stootte men op een massagraf. Hoewel men hier stoffelijke resten uit de Romeinse tijd aantrof, zagen de inwoners van Keulen de botten aan voor die van Sint Ursula en de elfduizend maagden. De geruchten over deze ontdekking reikten verder dan de stadsmuren van Keulen en de cultus kende sindsdien een opmerkelijke bloei.

Volgens de legende van Sint Odilia lag zijzelf echter ergens anders begraven. Tot 1287 bleef haar graf, nabij de Sint-Gereonkerk in Keulen, ongeschonden. In dat jaar verscheen Sint Odilia voor Johannes de Eppa, een broeder uit het kruisherenklooster van Parijs (afb. 2).¹ Hij was al een jaar eerder naar Keulen gegaan om de botten van de heilige Basilia, Christina en Imma op te graven. Sint Odilia beval hem terug te keren om er ditmaal haar botten te zoeken. Hij kreeg echter geen toestemming om het klooster te verlaten, waardoor Sint Odilia tot driemaal toe aan Johannes verscheen. Nadat hij de nodige toelating verkreeg, vertrok hij samen met zijn medebroeder Ludovicus a Campis naar de laatste rustplaats van de gemartelde maagd. Johannes vond de stoffelijke resten van Sint Odilia probleemloos terug, want deze waren, zoals zij hem in het visioen had meegedeeld, in de tuin van Arnulphus onder een perenboom begraven (afb. 3). Dat het lichaam van Sint Odilia geneeskragtige wonderen kon bewerkstelligen, werd duidelijk toen de buurman van Arnulphus genas na een aanraking van het skelet. Een tweede wonder vond plaats tijdens de translatie van de stoffelijke resten: een genezing in het vrouwelijke cisterciënzerklooster Vetus Vinctum in Vivegnis, een plek iets meer dan tien kilometer verwijderd van de stad Luik in de Belgische Ardennen.

AFB. 1 Het relikschrijn van Sint Odilia uit 1292. Kerniel, Abdij Mariënlof. Onderaan is de moord op de elfduizend maagden afgebeeld. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

AFB. 2 Martin Aubée, *Verschijsing van Sint Odilia voor Johannes de Eppa in 1287*, geschilderd in 1764. Kerniel, Abdij Mariënlof. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

De beenderen zijn daarna naar het kruisherenklooster van de stad Hoi overgebracht. De kruisheren maken deel uit van de orde van het Heilig Kruis, een religieuze gemeenschap die de regel van Sint Augustinus volgt en aan het begin van de dertiende eeuw ontstond. Ze dragen een zwart habijt met een rood en wit kruis ter hoogte van de borst. Op deze manier zijn ook twee kruisheren op het reliekschrijn afgebeeld (afb. 4). Tot op heden is de heilige Odilia de patroonheilige van deze religieuze orde.

AFB. 3 Vondst van de relikken van Sint Odilia door Johannes de Eppa in Keulen, afgebeeld op het relikeschrijn van Sint Odilia. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

AFB. 4 Verschillende kruisheeren bij de translatie van de relikken, afgebeeld op het relikeschrijn van Sint Odilia. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

AFB. 5 Het kruisherenklooster van Hoei in 1740. Uit: P.-L. de Saumery, *Les delices du pais de Liège*, deel 2, Luik, 1740.

AFB. 6 Koos Van der Horst junior, Kopie van het reliekschrijn van Sint Odilia, 1951. Maaseik, Kruisherenklooster. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

De turbulente geschiedenis van het schrijn

De devotie van Sint Odilia breidde sterk uit vanaf het einde van de dertiende eeuw, zodat de houten kist met relieken destijds een belangrijke plaats kreeg in het hoofdklooster van de kruisheren te Hoei (afb. 5). Als gevolg van de Franse Revolutie werden alle kloosters en abdijen nietig verklaard. Ook het kruisherenklooster van Hoei kwam in het vizier van de revolutionairen. Het klooster werd geheel afgebroken, maar kruisheer Lambertus Hayweghen (1751-1835) had net daarvoor het schrijn meegenomen naar zijn geboortestad Borgloon. Naderhand schonk hij het schrijn aan de Sint-Pantaleonkerk in Kerniel, waar reeds langer een devotie voor de heilige Odilia bestond.

Aan het begin van de twintigste eeuw brachten twee leden van het Provinciaal Comité van de Koninklijke Commissie voor Monumenten een bezoek aan de Kernielse kerk. Toen ze de desastreuze toestand constateerden waarin het reliekschrijn zich bevond, meldden ze dit aan de gouverneur van de provincie Limburg.² Er werden stappen ondernomen en het reliekschrijn werd vervolgens naar de pastorie van Kerniel overgebracht. Omdat dit nog steeds geen optimale bewaarplaats was, verhuisde het kunstwerk een laatste maal, omstreeks 1933, naar het klooster van Colen (nu bekend als abdij Mariënlof), eveneens te Kerniel.

In 1949 brachten enkele kruisheren een bezoek aan het klooster van Colen, in het bijzijn van bisschop Mgr. Ludovicus Josephus Kerkhofs (1878-1962). De orde wilde het middeleeuwse reliekschrijn graag terugkrijgen, maar moest zich tevredenstellen met een gedeelte van de inhoud. De beenderen werden door de kruisheren meegenomen naar hun klooster in Diest, waar ze in een nieuw ontworpen Sint-Odiliashrijn terechtkwamen (afb. 6).³ Sinds enkele jaren is dit schrijn bij de kruisheren van Maaseik.

Wetenschappelijk onderzoek naar de inhoud van het schrijn

Op 9 maart 2016 is het middeleeuwse schrijn in Kerniel plechtig geopend. Dit onderzoeksproject werd geleid door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK).⁴ Bij de opening van de kist kwamen een gele fichekaart, een negentiende-eeuwse *schedula* (identificatielabel) en een grote rode zak tevoorschijn.⁵ In de zak lag een handgeschreven inventarislijst van 1914, een pakket van wit linnen met relieken en een vastgekleefde envelop. In een ander wit doek zaten twee objecten: een handgeschreven *schedula* met de beschrijving ‘*Reliqua Sta Odilia*’ en een klein houtfragment. Tenslotte zaten nog zestien relieken los in de rode zak. Na bemonstering van enkele beenderen en textielfragmenten werd de gehele inhoud terug in de kist gelegd, verpakt in nieuw, wit linnen. Alle aanwezigen ondertekenden een oorkonde die eveneens in de kist werd gestopt. Mgr. Patrick Hoogmartens verzegelde nadien het schrijn voorgoed.

Om meer te weten over de persoon die in het schrijn ligt, werd de hulp ingeroepen van een fysisch-antropoloog (afb. 7). Deze onderzoeker kon in totaal drieëntachtig beenderdelen inventariseren en analyseren.⁶ De beenderen hebben alle een menselijke herkomst en zijn afkomstig van volgroeide volwassenen, ouder dan 20 jaar. Het merendeel van de beenderen heeft *post mortem* (na de dood) schade. De meeste uiteinden van de lange beenderen zijn onvolledig of beschadigd. Ziekten zijn bij enkele aanwezige beenderen waargenomen. Zo heeft het aangetroffen *sacrum* (heiligbeen) kenmerken van osteoporose, een aandoening die beter bekend is als botontkalking, waarbij er een snellere afbraak dan aanmaak van botmateriaal is. Voor een duidelijke geslachtsbepaling moeten steeds het bekken, de schedel en de onderkaak bekeken

AFB. 7 Studie van de relieken door fysisch-antropologe Kim Quintelier. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

worden. Deze zijn echter niet aangetroffen in het schrijn. Een opmeting van de kop van een aangetroffen linkerdijbeen toonde aan dat het tot een vrouwelijk skelet behoorde.⁷ Enkele andere beenderen zijn vanwege hun fijne morfologie ook als vrouwelijk geïdentificeerd.

Bij de voorgaande opening van het schrijn in 1949 merkte dokter Vroninckx op dat er in het schrijn ook twee mannelijke dijbenen zaten.⁸ Dit werd met het nieuwe fysisch-antropologische onderzoek deels bevestigd.⁹ Voor het eerste dijbeen is het duidelijk, maar het tweede dijbeen is onvolledig en kan niet met zekerheid aan een mannelijk skelet toegeschreven worden. Dit dijbeen is echter robuust qua morfologie, hetgeen doet vermoeden dat het van een man was, maar wel van een andere (langere) man dan waartoe het eerste dijbeen behoorde.

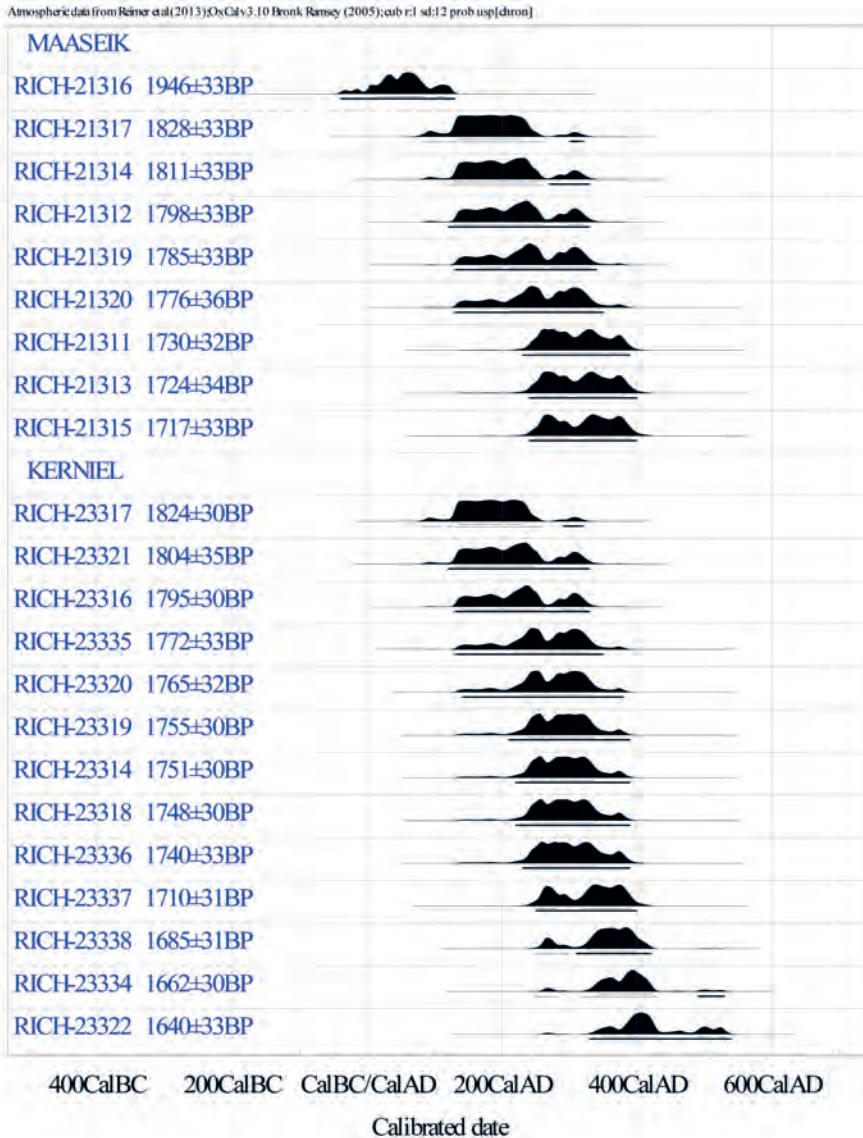
Het osteologisch onderzoek van alle relieken heeft aangetoond dat er beenderen van verschillende personen in het schrijn aanwezig zijn. Er zijn drie fragmenten van eenzelfde botelement teruggevonden, namelijk van een rechterdijbeen, die echter niet aan dezelfde persoon toebehoorden. Dat maakt dat er in het schrijn al resten aanwezig zijn van minimaal drie verschillende individuen. Omdat geen enkel rechterdijbeenfragment morfologisch overeenkomt met het aangetroffen linkerdijbeen (van een vrouw), kan geconcludeerd worden dat botten van minstens vijf verschillende individuen in het schrijn te onderscheiden zijn.

Ook radiokoolstofdatering kan informatie opleveren.¹⁰ Wanneer een individu sterft, zakt het koolstofgehalte in de beenderen stelselmatig. Met het MICADAS toestel in het KIK te Brussel kan achterhaald worden wanneer een individu een maximale waarde aan koolstof had, hetgeen overeenkomt met de periode wanneer hij of zij leefde.¹¹

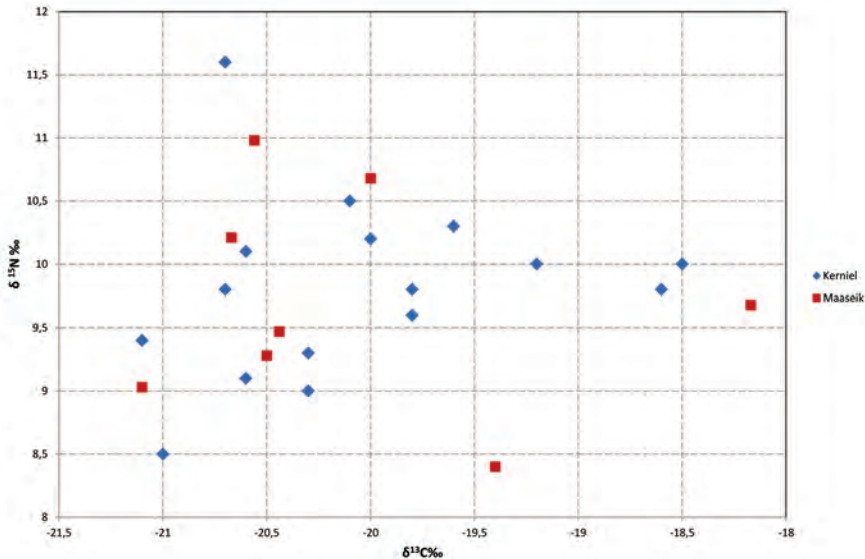
Voor het onderzoek werden de relieken van het kruisherenklooster in Maaseik samen met die van Kerniel geanalyseerd. De relieken die nu in Maaseik bewaard wor-

den, lagen tot 1949 in het schrijn van Kerniel. Deze beenderen werden in 2014 al door het KIK aan een studie onderworpen en een vergelijking met de nieuwe resultaten van Kerniel maakt het mogelijk om een nog duidelijker overzicht te maken van de personen die eeuwenlang in het schrijn van Sint Odilia bewaard werden.

Het radiokoolstofdateringsonderzoek (afb. 8) dateert de relieken van Maaseik en Kerniel tussen 120-540. Een sleutelbeen dateert van eerder: tussen 40 voor Christus tot 130 na Christus (95,4% zekerheid). Ook is naar de stabiele isotopen gekeken,

AFB. 8 Resultaten van de radiokoolstofdatering voor de relieken van Sint Odilia in Maaseik en Kerniel. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

AFB. 9 Resultaten van de stabiele isotopen voor de relieken van Sint Odilia in Maaseik en Kerniel. Foto: KIK-IRPA, Brussel.

die een indicatie geven over het dieet van een individu (afb. 9). Grote afwijkingen in waarden kunnen op het bestaan van meerdere individuen wijzen. Het isotopenonderzoek, de radiokoolstofdatering en de fysisch-antropologische resultaten wijzen uit dat alle onderzochte botdelen van minstens dertien individuen zijn, die verspreid liggen over de schrijnen van Kerniel en Maaseik.

Wetenschappelijk onderzoek naar overblijfselen van heiligen

De studies van voorbije jaren hebben aangetoond dat overgeleverde beenderen in schrijnen niet altijd van dezelfde persoon of periode zijn.¹² De relieken van de lokale heilige Alena in Vorst bestaan bijvoorbeeld uit een mannelijk skelet in combinatie met beenderen van een pasgeboren kind.¹³ De beenderen in het schrijn van Hilduardus en Christiana in Dendermonde zijn afkomstig van vijf verschillende personen.¹⁴ De relieken van de zalige Idisbald in Koksijde zijn twee eeuwen jonger dan de periode waarin hij leefde.¹⁵ Het is dus niet uitzonderlijk dat de relieken van Sint Odilia niet van één, maar meerdere personen zijn, waaronder zelfs een man, of wellicht meerdere mannen.

Vanuit historisch perspectief is dit op meerdere manieren te verklaren. In de oude legenden over Sint Odilia wordt bijvoorbeeld naar de aartsbisschop Sigfridus van Keulen verwezen. Hij zou in 1287 de relieken van Ida, de relieken van een bisschop en verschillende schedels meegegeven hebben aan Johannes de Eppa.¹⁶ Zo werden, volgens Van Lieshout, ook bij de opening van het schrijn in 1443 verschillende relieken aangetroffen. De toenmalige prior-generaal schreef ze toe aan de zusters van Sint Odilia, genaamd Ida en Imma, maar volgens Van Lieshout is dit een foutieve interpretatie. Hij beweert dat in het reliekschrijn niet de beenderen van de twee zussen werden aangetroffen, maar stoffelijke resten uit de groep van de elfduizend maagden.¹⁷

Sint Odilia wordt al sinds de Middeleeuwen omschreven als een belangrijk persoon naast Sint Ursula, en moet omstreeks 350-450 hebben geleefd. Haar levensverhaal is echter gebaseerd op een legende, en de elfduizend maagden hebben nooit bestaan. Toch wijst het onderzoek in het laboratorium uit dat verschillende beenderen wel aan die periode gekoppeld kunnen worden.

De voorbije jaren zijn in België en Nederland ook vele radiokoolstofdateringsonderzoeken naar de relieken van Sint Ursula en de elfduizend maagden uitgevoerd.¹⁸ De dateringen laten twee groepen zien: beenderen uit de Romeinse periode en jongere beenderen die van omstreeks de dertiende eeuw dateren. De aanwezigheid van dertiende-eeuwse beenderen doet vermoeden dat er rond die periode een grote vraag naar relieken van deze maagden was. Het kleine aanbod werd bijgebeend door jonge begraafplaatsen in Keulen te plunderen, om de zo verkregen beenderen als relieken te verhandelen. Het botonderzoek naar de relieken van Sint Odilia wijst uit dat de beenderen tot de eerste, oudste groep behoren. Ze kunnen afkomstig zijn van de grote opgravingsplaats in Keulen waar sinds 1106 beenderen van de vermeende elfduizend maagden werden opgegraven. Het echtheidscertificaat van 1287 meldt overigens de ontgraving van de relieken van Sint Odilia door Johannes de Eppa, en wel degelijk op de plaats waar de andere relieken van de elfduizend maagden lagen.¹⁹

De orde van het Heilig Kruis en de relieken van Sint Odilia

Het was voor gelovigen, pelgrims en zieken belangrijk om beenderen van heiligen dicht bij zich te hebben. De relieken gaven de mensen hoop, voornamelijk bij tegenspoed. Heiligen fungeerden als intermediairs tussen mensen en God en hadden elk hun eigen domein. Zo kon Sint Odilia aangeropen worden tegen oogziekten. De reden waarom er beenderen van een heilige naar het klooster van Hoei kwamen, moet vooral vanuit de historische context van de kruisherenorde bekeken en verklaard worden.

In 1287 bestond de orde van het Heilig Kruis nog niet zo lang. Op dat moment was Johannes Rijck van Cuijck prior-generaal van de orde. Hij resideerde in het kruisheerenklooster van Hoei en tijdens zijn periode als hoofd van de orde stichtte hij verschillende nieuwe kloosters in Londen, Doornik, Suxy, Caen en Beyenburg. Hoe de toestand aan het einde van de dertiende eeuw in Hoei was, wordt vermeld in de oudste legende van Sint Odilia.²⁰ In haar verschijning vraagt Sint Odilia aan Johannes de Eppa om naar Keulen te gaan en de relieken vervolgens naar het kruisheerenklooster van Hoei te brengen. De legende meldt dat het klooster toen klein en arm was. Bij de aankomst van de relieken werd de devotie rond Sint Odilia al snel populair. Pelgrims en zieken kwamen van heinde en verre voor de relieken. Ze lieten giften achter en in een mum van tijd waren voldoende middelen beschikbaar om de bouw van een nieuwe kloosterkerk aan te vatten. Het moet een succes zijn geweest, want in 1292 werd het in dit artikel besproken beschilderd reliekschrijn afgewerkt en in gebruik genomen. En op 12 april 1322 werd de nieuwe kloosterkerk door Herman van Keulen (1315-1332), bisschop van Henna, ingewijd.²¹

Dat Johannes de Eppa heeft bestaan en dat hij Keulen in 1287 bezocht heeft, lijkt zeer plausibel. De voorgaande studies naar relieken van Sint Ursula en de elfduizend maagden kunnen aangeven dat Johannes de Eppa effectief in Keulen moet zijn geweest en op de plaats stond waar in 1106 duizenden beenderen werden gevonden, toegeschreven aan de elfduizend maagden. Bovendien wordt deze man nog in meerdere

documenten van zijn tijd vermeld, waaronder in 1259 toen hij in Parijs was. Naderhand in 1286 vertoefde hij voor een eerste keer in Keulen voor het verkrijgen van relieken van Imma, Basilia en Christina. Zijn derde bezoek aan Keulen vond in 1294 plaats.²² Mogelijk werd hij begraven in het kruisherenklooster van Hoei, althans dat werd vermoed toen er in 1656 een graftombe aan het Sint-Odilia altaar werd gevonden.²³

Conclusie

Het opzetten van de Sint-Odilia cultus was bedoeld om de orde van het Heilig Kruis groter te maken en hun bekendheid ook buiten Hoei te verspreiden, zoals Van Lieshout reeds eerder benadrukte in zijn onderzoek naar de cultus.²⁴ De orde van de kruisheren bestond nog geen honderd jaar en het moet de belangrijke prior Johannes Rijck van Cuijck zijn geweest die deze cultus wilde opstarten. In de oudste Sint-Odilialegende wordt immers vermeld dat het klooster arm en klein was en dat er geld nodig was om een nieuwe kerk te bekostigen. Het gaf de kruisheren de kans om mensen samen te brengen in hun kloosterkerk en bijgevolg ook giften te ontvangen.

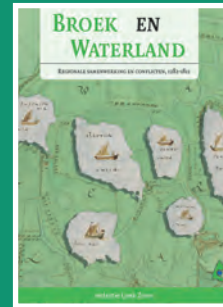
Dat zij voor een maagd uit de groep van Sint Ursula kozen, was niet ongewoon. De devotie voor deze bekende maagden groep was in het Luikse bijzonder populair, en met de keuze van Sint Odilia konden ze een graantje meepikken van een reeds bestaande devotie.

De beenderen in de schrijnen van Sint Odilia in Maaseik en Kerniel zijn bijzonder oud, en het is door recentelijk wetenschappelijk onderzoek aangetoond dat er delen van minstens dertien personen in bewaard zijn gebleven. Voorafgegaane, historische studie heeft ook verder naar voren geschoven dat Johannes de Eppa een bijzondere sleutelfiguur was bij het ontstaan van de Sint-Odiliacultus. De studie van de levensverhalen van Sint Odilia, opgetekend in verschillende eeuwen, en de historische documenten over het kruisherenklooster van Hoei bleken bijzonder relevant. Zij bewijzen het belang van de heilige voor de orde enerzijds, en anderzijds geven zij informatie over wat er de voorbije eeuwen met de relieken gebeurde en hoe de cultus opstartte en evolueerde. Tenslotte geven ze een beeld van het belang van deze relieken voor de gelovigen destijds. Naast haar aanroeping bij oogziekten, maakte Sint Odilia ook deel uit van de belangrijke cultus van de elfduizend maagden en is ze de patroonheilige van de kruisherenorde.

NOTEN

- 1 Voor een uitgebreide beschrijving van de legende, zie: H. van Rooijen, *Sinte Odilia. Legende of historie?* (Diest 1946) 51-129.
- 2 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Ministerie justitie. Erediensten-Gebouwen van de eredienste, 1710: brief van 20 augustus 1910.
- 3 Het is een kopie naar het dertiende-eeuwse voorbeeld in Kerniel. M. Colson, 'Het Sinte Odilia-schrijn van Diest. Een reproductie van het oude schrijn van Kerniel', *De Tijdspiegel* 6 (1951) 236-239; L. van der Horst en N. van Beusekom, *Koos van der Horst jr. Een Middeleeuwer in de twintigste eeuw* (Poppel 2018) 151-161.
- 4 De opening van het schrijn is eveneens gefilmd en kan online herbekeken worden: www.haspengouw.tv, doorklikken naar het tabblad *Erfgoed* en zoeken naar: Documentaire opening Sint-Odilia-schrijn. Het filmpje is eveneens op YouTube raadpleegbaar onder de titel 'reportage opening Sint Odilia-schrijn'.

- 5 Dit is een verkorte, vertaalde versie van: J. Reyniers, M. Boudin, K. Quintelier en M. van Strydonck, 'The Relics of Saint Odilia in Abbey Mariënlof (Kerniel-Belgium)', in: M. van Strydonck, J. Reyniers en F. van Cleven (red.), *Relics @ the lab. An analytic approach to the study of relics* (Leuven 2018) 155-203.
- 6 K. Quintelier, *Studie van de menselijke resten aangetroffen in het schrijn van de Heilige Odilia (Kerniel)*, onuitgegeven onderzoeksrapport Agentschap Onroerend Erfgoed (Brussel 2016); Reyniers e.a. (zie noot 5) 177-184.
- 7 Quintelier (zie noot 6) 2-3; T.D. Stewart, *Essentials of forensic anthropology* (Springfield 1979).
- 8 Een afschrift van deze opening is opgetekend in de kroniek van het kruissherenklooster van Diest. J. Reyniers, *The Relic Shrine of Saint Odilia (1292) in Kerniel. Contribution to the art historical study of the oldest dated panel paintings in the Netherlands*, onuitgegeven masterproef KU Leuven 2012-2013, 74-76.
- 9 De fysisch-antropologe Kim Quintelier paste hiervoor de techniek toe van Trotter: M. Trotter, *Estimation of stature from intact long limb bones*, in: T.D. Stewart (red.), *Personal identification in mass disasters* (Washington 1970) 71-83; Quintelier (zie noot 6) 11.
- 10 Er zijn ook veel textiel-voorwerpen onderzocht met de radiokoolstofmethode. Deze zijn echter niet opgenomen in dit artikel. Voor meer informatie, zie: Reyniers e.a. (zie noot 5) 193-194.
- 11 Over deze techniek, zie: K. Haneca, A. Ervynck en M. van Strydonck, *14C: dateren met radiokoolstof* (Brussel 2019).
- 12 M. van Strydonck, 'Allemaal botjes. Over echte en valse relieken', *Madoc* 28 (2014), 212-221; M. van Strydonck, A. Ervynck, M. Vandenbrouaene en M. Boudin, *Relieken. Echt of vals?* (Leuven 2006).
- 13 B. Fransen, M. Vandenbrouaene, M. van Strydonck en M. Boudin, 'De vermeende relieken van de Heilige Alena te Vorst. Geschiedenis, botonderzoek en ¹⁴C-dateringen', *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 32 (2006-2008) 106-107.
- 14 Van Strydonck e.a. (zie noot 12) 157-167.
- 15 M. Van Strydonck, M. Boudin, T. van den Brande, S. Saverwyns, J. van Acker, A. Lehouck en D. Vanclooster, '¹⁴C-dating of the skeleton remains and the content of the lead coffin attributed to the blessed Idesbald (Abbey of the Dunes, Koksijde, Belgium)', *Journal of Archaeological Science: Reports* 5 (2016) 276-284.
- 16 H. Van Lieshout, 'Rond het reliekschrijn van Sint Odilia', *Verzamelde Opstellen. Geschied- en Oudheidkundige Kring van Hasselt* 11 (1935) 28, 45 en 123-124.
- 17 Van Lieshout (zie noot 16) 27 en 45.
- 18 M. Vandenbrouaene, M. Van Strydonck, M. Boudin en A. Ervynck, 'De menselijke resten en hun datering', in: F. van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De reliekenschat van Herkenrode doorgelicht* (Brussel 2019) 81-85.
- 19 Van Lieshout (zie noot 16) 31 en 126.
- 20 Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. 135C, *Historia de translatione beatae virginis et martyris Odiliae* (1467), fol. 131r-134r.
- 21 J. Banelius, *Gloriosi corporis S. Odiliae Virginis et Martyris... Translatio* (Keulen 1621) 102; C.R. Hermans, *Annales canonicorum regularium S. Augustini, ordinis S. Crucis*, deel 2 ('s-Hertogenbosch 1858) 203.
- 22 Hermans (zie noot 21) deel I.1, 55; Hermans (zie noot 21) deel 2, 94; R. Janssen en P. Winkelmolen, *Repertorium Canonicorum Regularium Ordinis Sanctae Crucis 1248-1840*, deel 6 (Maaseik 2002) 1210.
- 23 A. Hertzworms, *Religio Sanctissimae Crucis seu brevis ac solida informatio de ortu, progressu, ac statu in presens, necnon de sactis Religionis sub lege D. Aurelii Augustini merentis* (Roermond 1686) 91.
- 24 Van Lieshout (zie noot 16) 30.

Rudolf A.A. Bosch, *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie*. Stadsfinanciën, sociaal-politieke structuren en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550. (WG 62), 582 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978 90 8704 772 6, €49,-

Aan de hand van een analyse van de stadsfinanciën van Arnhem en Zutphen onderzoekt Rudolf Bosch de samenhang tussen politiek, economie en de ontwikkeling van de lokale overheidsfinanciën in laatmiddeleeuws Gelre. Dit biedt nieuwe inzichten in de processen van continuïteit en verandering in de stedelijke financiële instituties.

Annelies van Gijsen, *De vertroosting van Memoria*. Geheugen en mnemotechniek in de Nederlanden van de late Middeleeuwen. MSB 93, 224 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 6550 915 4, €25,-

Klassieke geheugentechnieken bleven in de middeleeuwen in aangepaste versies in omloop. Een goed gestoffeerd geheugen werd daarbij niet alleen op zichzelf hoog gewaardeerd, het droeg ook bij aan wijsheid en inzicht, en daarmee aan het zielenheil. Deze opvattingen worden besproken aan de hand van diverse geschriften uit de Lage Landen.

Broek en Waterland. Regionale samenwerking en conflicten, 1281-1811. Redactie Loek Zoon, 224 blz., gebonden, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 809 9, €26,-

Broek en de omliggende Waterlandse dorpen en steden werkten vaak samen, zoals blijkt uit deze boeiende geschiedenis van de regio. Dat gebeurde ad hoc, maar ook in de Unie van Waterland. Aanleidingen waren met name economische rivaliteit, de droogmaking van het Buiksloter-, Broeker- en Belmermeer en oorlogsdreiging.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl
Verzending binnen Nederland is gratis vanaf €10,-